

CAPITOLIUL DE LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Cultul lui Jupiter și al Triadei Capitoline formată din Jupiter, Junona și Minerva au reprezentat, încă de la fondarea Republicii în anul 509 a.Chr., un simbol al religiei oficiale și al autorității, un element vital al Cetății Eterne, Roma. Edificiul cultului a contribuit la menținerea tradițiilor, a valorilor și principiilor morale romane. În templu erau aclamați împărați, aici magistrații își preluau funcțiile, *iuniores* deveneau *maiores*, iar câte un general victorios mășăluia triumfător până la el. Capitolul a fost astfel mereu punctul central al evenimentelor importante.

Noua capitală a provinciei Dacia putea avea, la fel ca Roma, un Capitoliu. Motivul principal pentru ridicarea lui în Ulpia Traiana Sarmizegetusa a fost probabil faptul că, locuitorii ei, coloniștii noului oraș, erau cetățeni romani cu *Ius italicum*¹, înscrisi în tribul Papiria din care făcea parte și Traian.

Obiectivul principal al studiului de față este prezentarea și interpretarea descoperirilor arheologice și epigrafice legate de Capitolul de la Sarmizegetusa. Aceste descoperiri au fost făcute în cadrul campaniilor de săpături sistematice din perioada 2007-2011, conduse de prof. dr. Ioan Piso². În lipsa unor dovezi incontestabile, majoritatea specialiștilor în domeniul templelor romane sunt mai rezervați în identificarea unor ruine drept presupuse Capitolii. Într-un articol relativ recent, Josephine Crawley Quinn și Andrew Wilson au reinterpretat majoritatea Capitoliiilor cunoscute din Imperiul Roman și au propus trei criterii de selecție în atestarea unui templu dedicat Triadei Capitoline: 1) dovezile arheologice ale templului, de obicei legate de podium, de unde putem afla cu siguranță sau presupune cu ajutorul unui argument important că templul a avut o singură *cella* sau trei *cellae*; 2) o inscripție dedicată Triadei Capitoline (cazurile cu inscripții dedicate numai lui

---

¹ Al. Diaconescu, *Forurile Sarmizegetusei. O plimbare imaginară prin centrul politico-administrativ al micii Rome de la poalele Retezatului*, Cluj-Napoca, Nereamia Napocae, 2010, p. 31.

² Studiul de față reprezintă un capitol din teza mea de licență realizată sub coordonarea profesorului Ioan Piso, căruia îi mulțumesc și pe această cale pentru ajutorul oferit. Îi mulțumesc, de asemenea, și profesorului Sorin Nemeti pentru sugestiile și sfaturile oferite la redactarea acestui studiu.

Jupiter nefiind luate în calcul); 3) statui sau cel puțin fragmente de statui indicând un cult dedicat celor trei divinități³.

Mai departe, îmi propun să prezint și să discut dovezile arheologice legate de cele trei criterii amintite mai sus, dar ținând cont de situația mai specială a coloniei. Până la începutul anilor 1970, înainte de reînceperea săpăturilor sistematice și cercetarea sitului, după o perioadă de câteva decenii de abandon, colonia a suferit distrugerii masive de pe urma funcționării a mai multe cuptoare pentru obținerea varului. Localnicii care alimentau aceste cuptoare au căutat să spargă tot ce era marmură de bună calitate, probabil și plăci cu inscripții, statui, elemente decorative etc., din acest material obținând cel mai bun var pentru construcții⁴.

După decopertarea în întregime a *forum vetus*⁵, cunoscut și sub numele de Forul lui Traian, pe latura de sud a fost descoperit un *macellum*⁶. Construcția pieței alimentare cu două bazine pentru pești a început sub Traian și a fost terminată în primii ani de domnie ai lui Hadrian. Gresia de slabă calitate cu care a fost pavată piața, adusă probabil de la cariera din Peșteana, s-a deteriorat și pe la 150 p. Chr., *macellum*-ul a fost demolat. În locul acestuia a fost ridicat un nou for. *Forum novum*⁷ sau Forul lui Antoninus Pius (Fig. 1) era orientat Est-Vest și depășea în lățime pe cel vechi. Pe partea sa nordică se afla un criptoportic în fața căreia erau expuse statuile ecvestre ale guvernatorilor Daciei. În extremitatea vestică se afla, într-o poziție dominantă, Capitoliul. Privind de pe treptele templului spre extremitatea estică, pe axul forului se afla o statuie monumentală, probabil a lui Antoninus Pius. În extremitatea estică, în fața criptoporticului nordic, s-a găsit o bază de statuie a lui Marcus Sedatius Severianus⁸, guvernatorul Daciei Superior, ridicată în anul 153 p. Chr., ceea ce a ajutat la datarea construcției noului for.

Primele indicii ale templului

Existența unui Capitoliu a fost propus pentru prima dată în anul 1853, atunci când, protopopolul greco-catolic de Hațeg, Ștefan Moldovan și-a publicat lucrarea despre Sarmizegetusa, la Brașov, în revista *Foaia pentru Minte, Inimă și*

³ J. Crawley Quinn, A. Wilson, *Capitolia*, în *Journal of Roman Studies*, 182, 2013, p. 1-57.

⁴ I. Piso, dir., *Le forum vetus de Sarmizegetusa*, I, București, Academia Română, 2006, p. 36.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Diaconescu, *Forurile Sarmizegetusei*, p. 116.

⁷ I. Piso, C. Roman, în *CCA. Campania 2002*, 2003, p. 267.

⁸ *AE*, 1933, 249 = IDR III/2, 98.

*Literatură*⁹. În această lucrare, autorul descrie ruinele Sarmizegetusei și câteva edificii, dintre care unele mai aveau la acea dată fragmente de ziduri în picioare. În extremitatea de vest a *forum novum*, pe atunci încă nedecopertat, el a identificat o platformă rectangulară, despre care a presupus că ar fi un Capitoliu sau un templu al Cultului Imperial. Consultând această sursă istorică și probabil ținând cont de această informație, în zona respectivă, coordonatorul șantierului, Ioan Piso și echipa sa de arheologi, au început cercetările în anul 2007¹⁰. Astfel, s-a trasat o secțiune de sondaj S1, pe axa Nord-Sud, pe o lungime de 55 m și 2 m lățime, peste movila de pământ care îi sugera forma și dimensiunile, identificând arheologic templul. În 2008 s-a dezvelit partea estică și treptele Capitolului, iar în campaniile din 2010 și 2011, rămășițele templului au fost dezvelite în totalitate.

Descrierea templului

Această construcție cu dimensiuni impresionante, ridicată sub Antoninus Pius¹¹, era situată în extremitatea de vest a *forum novum*, într-o poziție dominantă¹², element important pentru acest tip de templu. Dimensiunile templului sunt: 33,70 m (Est-Vest) incluzând treptele, fără trepte lungimea lui este de 29,40 m, iar lățimea este de 18,90 m (Nord-Sud). Edificiul este compus din trei părți esențiale: o *fundație* solidă, un *podium*¹³ și elevația.

Fundația respectă în mare parte indicațiile lui Vitruviu și coboară la o adâncime de 1,35 m. Peste ea stau elementele stereobatului – cinci rânduri suprapuse de blocuri de piatră în tehnica *opus quadratum* legate cu pietre, nisip și lut. Dimensiunea unui bloc care formează stereobatul este de 80/40/40 cm, peste care venea stilobatul și apoi un strat de paviment din marmură de aproximativ 10 cm grosime. Pe baza acestor dimensiuni se presupune, că înălțimea *podium*-ului trebuia să fie de peste 2 m înălțime¹⁴. Din păcate, din aceste blocuri de piatră s-a păstrat numai o mică parte *in situ*, iar din cele cinci

⁹ Șt. Moldovanu, în *Foaie pentru Minte, Inimă și Literatură*, 53, 1853, p. 263-264; Piso, *Le forum vetus*, p. 24-25; Diaconescu, *Forurile Sarmizegetusei*, p. 14.

¹⁰ I. Piso, *CCA. Campania 2006, 2007*, p. 148.

¹¹ I. Piso et alii, *Das Kapitoll von Sarmizegetusa*, în *Dacia*, LVI, 2012, p. 121.

¹² Vitruviu, *Despre arhitectură*, trad. G. M. Cantacuzino, T. Costa, Gr. Ionescu, București, Academia RPR, 1964, Cartea I, Cap. VII.

¹³ Vezi R. Ginouvés, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*. II. *Elements constructifs: supports, couvertures, aménagements intérieurs*, II, Roma, École française de Roma, 1992, p. 12.

¹⁴ Piso, *Das Kapitoll von Sarmizegetusa*, p. 122.

rânduri s-au regăsit doar două, restul materialului fiind refolosit probabil la diverse construcții ulterioare.

O analogie perfectă pentru *podium*-ul de la Sarmizegetusa este Capitoliul din Augst¹⁵. *Podium*-ul înalt de 2 m era accesibil prin 11 trepte de marmură cu o substrucție masivă, construită din piatră de râu, pietriș și lut. În prezent, la ruina templului de la Sarmizegetusa se păstrează numai câteva fragmente din cele 11 trepte de marmură.

Peste *podium*, elevația era împărțită în două sectoare: un pronaos adânc și naosul sau *cella*. De regulă, templele dedicate Triadei Capitoline aveau trei *cellae*, însă sub Antoninus Pius, pe când se presupune că a fost construit Capitoliul coloniei, această împărțire nu mai era o regulă strictă. Asemănător Sarmizegetusei, întâlnim în multe alte locuri temple dedicate Triadei Capitoline având numai o singură *cella*. Pentru că edificiul a fost proiectat astfel încât să domine *Forul* și pentru că are numai o singură *cella*, am putea presupune că este un templu dedicat Cultului Imperial, care avea aceleași elemente specifice, în cadrul unei piețe publice. Cu siguranță nu este și cazul Sarmizegetusei, deoarece aceste temple dominau forul abia de la începutul domniei Severilor¹⁶. Podiumul a fost placat cu marmură adusă probabil de la cariera de la Bucova¹⁷.

După lățimea elementelor de stereobat Z 9 și Z 10 (Fig. 2), care măsoară 1,80 m, s-a putut stabili lățimea zidurilor templului, care era de 90 cm. Fațada edificiului avea șase coloane de stil corintic în pronaos și câte șapte pe laterale. Fusurile lor erau lise, iar capitellurile frumos sculptate. Tipologic, capitoliul se încadrează astfel în categoria templelor *hexastil peripteros sine postico*. După dimensiunea fusurilor de coloană descoperite în preajma templului, care au la bază 88 cm, s-a putut aproxima înălțimea coloanelor la 9 m. Distanța dintre axul coloanei și peretele celei este 3,12 m. Aceste mărimi și grosimea zidului de 90 cm ne indică dimensiunile interioare pentru *cella*: 8,90 m lățime (N-S) și 10,40 m lungime (E-V). Peretii interiori au fost placați cu o marmură roșie de import, din zona Antalyei. După distanța dintre cele două părți de stilobat, care susțineau *cella* la est, Z 25 și Z 26 (Fig. 2), s-a putut stabili lățimea intrării, care era de 4 m, ceea ce presupune o înălțime de 6-7 m. Poarta templului trebuia să fie destul de mare încât să încapă statuia de cult a lui *Jupiter thronans*, a cărui

¹⁵ M. Trunk, *Römische Tempel in der Rhein- und westlichen Donauprovinzen*, Augst, Römermuseum Augst, 1991, p. 24-34.

¹⁶ P. Gros, *L'architecture romaine du début de IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire*, I, Paris, 1996, p. 196.

¹⁷ Piso, *Das Kapitol von Sarmizegetusa*, p. 122.

dimensiune s-a aproximat pornind de la fragmentul unui deget de la o mână a lui Jupiter, care are lățimea de 6 cm. Întrucât dimensiunea acestui fragment este de trei ori cât cea naturală, se poate estima înălțimea statuii la 4,5 m. Mai mult, cunoaștem de la Vitruviu că Jupiter de pe tronul din templul său trebuia să vadă dincolo de zidurile orașului. Dacă adunăm înălțimea podiumului, de 2 m, cu cel al coloanelor, de 9 m, incluzând baza coloanei și capitelul, la care adăugăm și înălțimea frontonului, putem estima că edificiul avea o înălțime de aproximativ 20 m, ceea ce chiar și în ziua de astăzi este impresionant.

Planul forului nu respectă legea simetriei, iar Capitoliul nu se află exact pe axul lui. Lățimea curții interioare în partea de nord a templului este de 10,9 m, iar în partea opusă spre sud este de numai 6,5 m. Capitoliul fiind poziționat cu câteva grade mai la sud față de axul forului. Nu este singurul caz unde nu se respectă legea simetriei, spre exemplu Capitoliul din Ostia nu se află pe axul forului¹⁸. Dar, și mai interesant, forul este dominat în partea opusă de alte două temple, nu de Capitoliu. Un alt exemplu este Capitoliul cu o singură *cella* din Dougga, datând din anul 166 p. Chr., care de asemenea nu se află pe axul longitudinal, ci pe o latură a forului, înconjurat de trei temple dominante, toate cu câte trei *cellae*, dedicate lui Mercur, Tellus și Saturn. Accesul în templu se făcea pe o scară frontală având 11 trepte de marmură. O asemănare cu privire la treptele templului, în număr de 11, întâlnim și în alte colonii. Numărul impar al treptelor nu este o coincidență, acesta provine din superstițiile anticilor cu privire la numărul treptelor unui templu. Cel care urma să pășească într-un templu o făcea întotdeauna cu piciorul drept pentru că era de bun augur să pășești cu dreptul în edificiul dedicat divinităților¹⁹.

Dovezile epigrafice

Primii locuitori ai capitaliei provinciei Dacia au fost cetățeni romani cu *lus italicum*, coloniști obișnuiți cu stilul de viață roman, guvernat de instituțiile statului, reprezentat prin magistrați, funcționari publici și clădirile publice oficiale dedicate acestora. Despre faptul că și locuitorii coloniei aspirau la asemenea drepturi ne sugerează Aullus Gelius, potrivit căruia unele colonii romane erau: „*quasi effigies parvae simulacraque populi Romani*”²⁰. Conform acestei afirmații înțelegem că și Sarmizegetusa trebuia să aibă un Capitoliu, teorie susținută de Ioan Piso²¹.

¹⁸ Quinn, Wilson, *Capitolia*, p. 22.

¹⁹ Vitruviu, *Despre arhitectură*, III, 4,13, p. 110.

²⁰ Aullus Gelius, *Noctes Atticae*, 16,13, 9, Gottingae, 1824, p. 388.

²¹ I. Piso, CCA. *Campania 2016, 2017*, p. 125.

Înainte de identificarea arheologică pe teren a templului și dezvelirea fundației, Capitoliul a fost documentat indirect prin două inscripții descoperite în Dacia:

*[De]dicatum epulo Iovis
(ante diem) X K(alendas) Iun(ias)
[Av]iola et Severo co(n)s(ulibus)²²*

Inscripția se referă la o zi de 23 Mai într-un an necunoscut și provine de la un monument ridicat cu ocazia unui banchet pentru Jupiter. Se presupune că templul a fost consacrat când au fost consuli suffecti: Aviola și Severus. După Sorin Nemeti, epigrafa datează probabil din perioada domniei lui Traian și nu poate fi folosită la datarea Capitoliului, deoarece se cunosc numai doi consuli suffecti cu numele Aviola din perioade diferite: M. Acilius Aviola în anul 122 p. Chr. și Acilius Aviola din Acta fratrum Arvalium din anii 183-186 d. Chr.²³.

A doua inscripție provine de pe o coloană de calcar din Apulum, care pare să fi fost o bază de statuie a lui Jupiter:

*Augg(ustis) nn(ostris) Imp(errore) Ant(onino) et [[Geta]] co(n)s(ulibus)
(ante) (diem) X K(alendas) Iun(ias) Iun(a) XVIII die Iovis²⁴.*

Inscripția este datată în anul 205 p. Chr. anul numirii consulilor și este neobișnuită, deoarece la dedicarea statuii s-au folosit atât de calendarul roman, cât și de calendarul oriental. În anul 205 p. Chr., 23 Mai a picat exact într-o zi de joi (*dies Iovi*), lucru specificat de dedicantul statuii²⁵. În calendarul roman obișnuit, ziua de 23 Mai era o sărbătoare dedicată lui Marte și Volcanus, ceea ce înseamnă că această zi a avut doar o semnificație locală sau provincială.

Concluzii

În calendarul roman, în fiecare an la 13 Septembrie se sărbătorea ziua Capitoliului de la Roma, *dies natalis*. Cu această ocazie se organiza un banchet dedicat lui Jupiter, numit *epulum Iovis*. Cele două inscripții, de la Sarmizegetusa și Apulum atestă o zi de sărbătoare pentru Jupiter, care se referă la toată provincia Dacia. Inscripțiile ne sugerează, că nu poate avea loc un banchet a lui Jupiter fără a avea un Capitoliu. Faptul că a fost primul Capitoliu al provinciei, sugerează aducerea oficială a cultului în provincia Dacia. Nu trebuie să ne

²² AE 1978, 666 = IDR III/2, 242.

²³ S. Nemeti, *Vota pro salute imperatoris in Dacia*, în *Classica et Christiana*, 10, 2015, p. 251-262.

²⁴ CIL III, 1051 = Dessau 7144 = IDR III/5, 164.

²⁵ Piso, *Das Kapitol von Sarmizegetusa*, p. 120.

surprindă că banchetul lui Jupiter în provincie nu era pe 13 Septembrie. Și în alte provincii întâlnim date calendaristice diferite ale sărbătoririi banchetului; spre exemplu, în Pannonia, ziua lui Jupiter era la 11 Iunie, data dedicării Capitoliului din Savaria (Szombathely), iar la Tarraco (Tarragona, Spania) era celebrată la 12 Februarie, data dedicării Capitoliului.

După cum am amintit mai sus, la Capitoliul din Sarmizegetusa s-a descoperit un fragment de deget (Fig. 3), care provine probabil de la statuia de cult a templului, de la o mână a lui Jupiter. Lățimea degetului este de 6 cm, ceea ce ne sugerează că statuia avea aproximativ 4,5 m înălțime. Într-adevăr, este puțin semnificativ, însă multe alte temple, presupuse Capitoliu au fost atestate, pe lângă dovezile epigrafice și arheologice, numai pe baza unor fragmente de statui. Un alt element în favoarea Capitoliului de la Sarmizegetusa este un fragment de statuie descoperit în cadrul săpăturilor arheologice sistematice efectuate în 2008²⁶. Este vorba de un fragment de statuie cu penaj (Fig. 4), probabil de la o acvilă, simbol al lui Jupiter. Statui de cult dedicate acestei divinități, cu dimensiuni asemănătoare, întâlnim în mai multe provincii, cum ar fi la Capitoliul din Pompei²⁷, unde a fost descoperit doar un fragment de statuie, mai exact capul lui *Jupiter Thronans*; pe baza dimensiunilor sale s-a apreciat că înălțimea statuii putea fi de 5,5 m. Capitoliul din Pompei a avut trei faze de construcție, dintre care, ultimele două au avut numai o singură *cella*. Puțin mai departe, la Ödenburg (Austria), Scarbantia antică din Pannonia au fost descoperite fragmente de marmură provenind de la trei statui în ipostaza *thronans*, de 2-3 ori mai mari decât mărimea naturală²⁸. Lucrările au fost datate în secolele II-III p. Chr. și au fost identificate ca statui de cult ale divinităților Triadei Capitoline: Jupiter, Junona și Minerva. Aici trebuie specificat că templul avea o singură *cella* cu o lățime de 9,8 m. Tot în Pannonia, la Savaria²⁹, în timpul excavării fundației pentru construcția unei catedrale în anul 1777, au fost descoperite fragmente de statui, două torsuri aparținând lui Jupiter și Minervei, alături de câteva fragmente mărunte, probabil din statuia zeiței Junona.

Spre deosebire de alte foruri din lumea romană, la Capitoliul din Sarmizegetusa s-au păstrat, din păcate, numai fundația templului cu elementele componente ale stereobatelor și umplutura dintre ele; câteva trepte de marmură cu substructura solidă și câteva fragmente de coloane, capiteluri

²⁶ I. Piso, CCA. *Campania 2010*, 2011, p. 120.

²⁷ Quinn, Wilson, *Capitolia*, p. 23-24.

²⁸ *Ibidem*, p. 29.

²⁹ *Ibidem*, p. 30.

corintice și baze. Puține fragmente de statui și două inscripții dedicate lui Jupiter cu ocazia banchetului ne indică prezența cultului în provincie. Dar, aceste dovezi arheologice și epigrafice, din punctul meu de vedere, sunt suficiente pentru a susține existența Capitoliului și a cultului Triadei Capitoline în provincia Dacia.

JÓZSEF MÁTYÁS

Universitatea „ Babeș-Bolyai ” din Cluj-Napoca

LISTA ABREVIERILOR

AE – *L'Année Épigraphique*, Paris

CCA – *Cronica Cercetărilor Arheologice*, cIMeC, București

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin

IDR – *Inscriptiones Daciae Romanae*, București

Dacia – *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, Institutul de arheologie „Vasile Pârvan”, București.

THE CAPITOLIUM OF ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Abstract

This paper aims to present and analyze the first Capitolium built in the Roman provincia Dacia. This temple is not just the first one, but up to this moment it is also the only one discovered in Dacia. The temple dedicated to the Capitoline Triad at Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa was discovered in 2007 by a team of archeologists led by Professor Ioan Piso. The Capitolium is dated in the second century AD, based on one epigraphical inscription discovered in the Forum Novum, the second forum of the colonia. The inscription dates the temple in the reign of the emperor Antoninus Pius. Unfortunately the artefacts discovered at the site are not abundant, but they are more than necessary to confirm and prove the existence of the Capitolium. Next, the study presents the plan and a description of the temple, the discovered artefacts, and the epigraphical evidence.

Keywords: Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Jupiter, Capitolium, Capitoline Triad, *epulum Iovis*.

Fig. 1. *Forum Novum* (Piso, CCA. *Campania 2016, 2017*, p. 5).

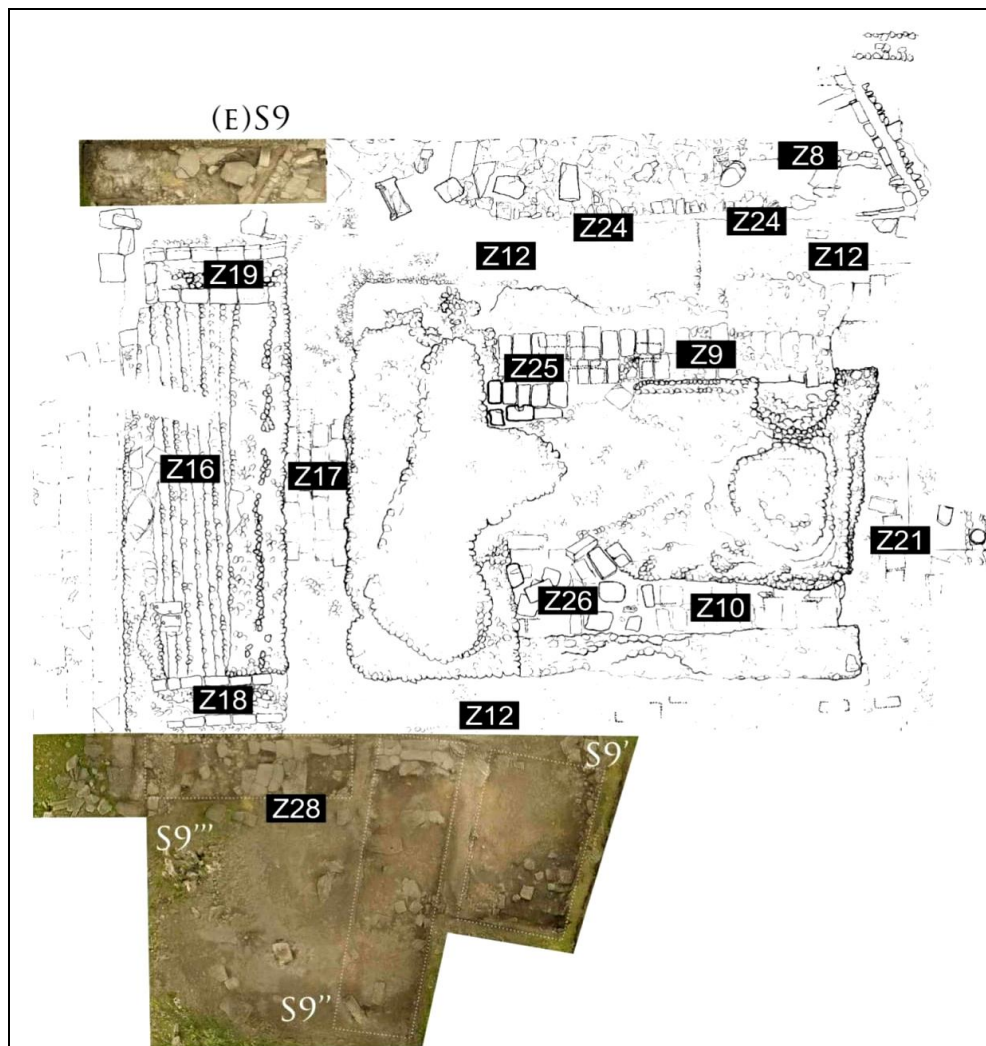

Fig. 2. Substrucția podium-ului și elementele stylobatului (după Piso, CCA. Campania 2016, 2017, p. 7).

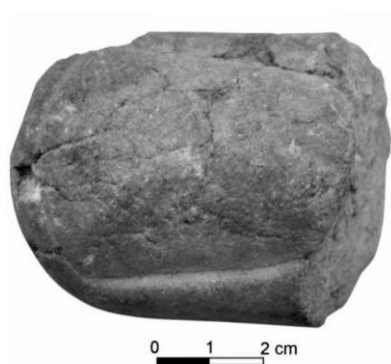

Fig. 3. Fragment de deget (după Piso, *Das Kapitool von Sarmizegetusa*, Abb. 9, p. 123).

Fig. 4. Fragment de penaj (după Piso, *Das Kapitool Von Sarmizegetusa*, Abb.1, p.124).

